

ANNA JACH ▶

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

**Akt końcowy KBWE i jego wpływ
na instytucjonalizację ruchu praw człowieka
w krajach Europy Środkowo-Wschodniej
w perspektywie porównawczej 1975–1991
(wybrane aspekty)**

Abstract

On the 1st of August 1975 in Helsinki, 35 countries signed the Final Act of the CSCE. Running the Helsinki process was crucial for the institutionalization of the human rights movement in Central and Eastern Europe. For the first time the principle of respect for human rights, treated as a manifestation of European security, achieved a high status in the basic international document. Although at the beginning the conference did not have any means of direct impact on Member States, thanks to the adopted mechanisms (Review Conferences) it became possible to international control over the observance of the principle of protection of human rights. As a result, already in 1976, the first non-governmental organizations, upholding the findings of Helsinki, were established in the USSR, Poland and Czechoslovakia. In this way, the European communist states were subjected not only international but also internal pressure of societies. Social transformations in each of these countries have become the nucleus of the emerging civil society. The final result of, ongoing since 1973, the CSCE process in 1989, was a fall of the Iron Curtain in 1991 and end of the Yalta–Potsdam order, dividing Europe into the political sphere of influence for more than four decades.

Keywords: CSCE, USSR, dissidents, Moscow Helsinki Group, KOR, Human Rights

Резюме

1 августа 1975 года был подписан в Хельсинках главами 35 государств Заключительный акт Соглашения по безопасности и сотрудничеству в Европе. У запущенного Хельсинского процесса было решающее значение для институционализации европейского правозащитного движения. Впервые принцип соблюдения прав человека добился высокого статуса в основном международном документе. Хотя, с начала Хельсинское Соглашение не предполагало никакими средствами непосредственного воздействия на государства-члены, то благодаря принятым механизмам (обзорным конференциям) стал возможным международный контроль над соблюдением принципа защиты прав человека. Благодаря этому в 1976 году в СССР, Польше и Чехословакии учредились первые неправительственные организации стоящие на страже соблюдения принципов Хельсинского Соглашения. Таким образом европейские коммунистические государства были подвергнуты не только международной, но также внутреннему общественному давлению. Эти особенности в результате привели к возникновению гражданского общества. Продолжающийся от 1973 года Хельсинский процесс в 1989 году привел к падению железного занавеса, а затем в 1991 году ялтинско-потсдамской системы, которая поделила Европу на более 40 лет на две сферы политического влияния.

Ключевые слова: СБСЕ, СССР, диссиденты, МХГ, Комитет защиты рабочих, движение прав человека

Proces helsiński uwieńczony podpisaniem 1 sierpnia 1975 roku w Hel-sinkach Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie KBWE przez 53 państwa z punktu widzenia międzynarodowych stosunków powojennych okazał się wydarzeniem kończącym okres porządkowania sceny europejskiej po zakończeniu II wojny światowej. Dokonało się to na drodze uznania przez Zachód granic państw, których jedynym dotychczas gwarantem pozostawał Związek Radziecki. W praktyce w roli gwarantów nowego porządku stanęli tylko dwaj sygnatariusze deklaracji helsińskiej – Stany Zjednoczone i ZSRR, mimo że źródła motywacji ich działania nie były zbieżne.

Dla dysydentów i szeroko pojmowanej w tamtym okresie rodzącej się opozycji w państwach realnego socjalizmu podpisanie Aktu końcowego KBWE przez rządy komunistyczne dało asumpt nie tylko do legalizacji ich działań w atmosferze jawności. Biorąc w obronę nękanym przez system

państwowy współobywateli, działali oni z pobudek moralnych, domagając się przestrzegania obowiązującego prawa (konstytucja), nie wahali się udzielać wsparcia w różnorodnej formie ofiarom prześladowań ze strony aparatu państwowego oraz ich rodzinom. W ten sposób stworzono szeroki front, „którego podstawą są opcje raczej moralno-socjalne niż *sensu stricto* polityczne, choć w generaliach najbardziej ogólnych (niepodległość i demokracja) i pod tym względem panowała jednomyślność” (Lipski, 2016). Rezultatem nacisku Zachodu, postawy dysydentów i działań kształtującej się opozycji była instytucjonalizacja ruchu praw człowieka w krajach Europy Środkowo-Wschodniej znajdujących się w radzieckiej sferze wpływów.

Atmosfera, która wytworzyła się w Europie w okresie powojennym, w niczym nie przypominała uporządkowanej przestrzeni w stosunkach międzynarodowych. Brak oficjalnego uznania granic poszczególnych państw wynikało z niezgody na obowiązujący podział stref wpływów, co przekładało się na narastanie napięcia w relacjach Wschód–Zachód. Dodatkowym bodźcem wzmacniającym ów proces był ekspansjonistyczny charakter Związku Sowieckiego, który pod pozorem „szerzenia demokracji ludowej” uzależniał od siebie kolejne państwa, narzucając im własny komunistyczny styl funkcjonowania: ustrój polityczny, gospodarczy czy społeczny. Największe jednak niebezpieczeństwo związane było z rozszerzaniem się zasięgu posiadania broni nuklearnej, co groziło gotowością jej użycia w każdej chwili, kiedy poszczególni decydenci dojdą do wniosku, że ich żywotne interesy zostały przez państwo trzecie naruszone. Groźba wywołania III wojny światowej i widmo nuklearnej zagłady ludzkości stały się wspólną dla wszystkich wizją. Stąd już od początku lat 50. XX wieku pojawiły się symptomy aktywności na polu wypracowania wspólnego modelu bezpieczeństwa zbiorowego, niejako na wzór rozwiązań znanych z okresu międzywojennego.

Propozycja wypracowania europejskiego mechanizmu bezpieczeństwa zbiorowego w obliczu niebezpieczeństwa wybuchu wojny nuklearnej wysunięta została w 1964 roku przez ministra spraw zagranicznych PRL Adama Rapackiego. Na XIX sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ 14 grudnia Rapacki zaprosił do współpracy wszystkie państwa europejskie „z udziałem oczywiście Związku Radzieckiego i Stanów Zjednoczonych”. W kwestiach organizacyjnych zaproponował, aby przygotowania do tejsze konferencji wzięli na siebie przedstawiciele albo obu bloków (Układu War-

szawskiego i NATO) albo państw europejskich spoza ugrupowań (Parzymies, 2004, s. 147–148). Propozycja polska spotkała się z zainteresowaniem ze strony państw Zachodu, tym bardziej że obie strony na drodze zgłaszanych licznych projektów i planów same dążyły do zmniejszenia napięcia pomiędzy blokami.

5 maja 1969 roku gotowość współdziałania przy organizacji konferencji europejskiej zgłosiła jako państwo neutralne Finlandia. Po wydaniu 5 lipca 1966 roku deklaracji bukaresztańskiej¹, opublikowaniu raportu Harmela 14 grudnia 1967 roku (Kaplan, 2016) oraz apelu budapesztańskiego z 17 marca 1969 roku² przyszedł czas na rozpoczęcie prac skoncentrowanych już nie wokół idei projektowanej konferencji, ale nad jej formułą. Dokumentem granicznym okazał się wydany w Pradze w październiku 1969 roku przez ministrów spraw zagranicznych państw Układu Warszawskiego projekt stanowiący podstawę ideową dla planowanej paneuropejskiej konferencji, który zakładał „zapewnienie bezpieczeństwa i wyrzeczenia się siły lub groźby jej użycia w stosunkach międzynarodowych w Europie” i „rozszerzenie na zasadach równoprawności wszelkich stosunków między państwami europejskimi” (Parzymies, 2004, s. 149).

Okolicznością wpływającą na praktykę *disengagementu* okazała się jednak zmiana na stanowisku kanclerza Niemiec Zachodnich. W październiku 1969 roku stanowisko to objął wywodzący się z SPD, burmistrz Berlina Zachodniego w latach 1957–1966 – Willy Brandt. Znany ze swej dotychczasowej nieustępliwości wobec żądań Chruszczowa wysuwanych w trakcie II kryzysu berlińskiego (1958), po objęciu teki kanclerza zmienił taktykę działania, odrzucając obowiązującą dotychczas w RFN doktrynę Hallsteina, która polegała na nieutrzymywaniu stosunków dyplomatycznych z państwami uznającymi NRD (wyjątek stanowił ZSRR ze względu na jego specyficzny wobec Niemiec Zachodnich status prawny)³.

¹ Na konferencji Doradczy Komitet Polityczny Układu Warszawskiego przedstawił deklarację, w której sformułowano ideę zwołania europejskiej konferencji poświęconej zagadnieniom bezpieczeństwa i współpracy (Bloed, 1995, s. 8).

² Druga konferencja zorganizowana przez Doradczy Komitet Polityczny Układu Warszawskiego. W jej ramach podkreślono potrzebę podjęcia działań na rzecz utrwalenia pokoju i bezpieczeństwa w Europie i zaapelowano o włączenie się w ten proces wszystkich państw (Parzymies, 2004 s. 149).

³ Polityka zagraniczna Niemiec Zachodnich obowiązująca w latach 1955–1969, służąca powstrzymaniu procesu międzynarodowego uznania NRD, określanego przez

Dzięki przyjęciu koncepcji *Ostpolitik* Brandta w latach 1970–1972 zrealizowano cztery punkty *Ostverträge* w ciągu układów zawartych pomiędzy: RFN i ZSRR – 12 VIII 1970 w Moskwie; RFN i PRL – 7 XII 1970 w Warszawie; 3 IX 1971 – uznanie statusu Berlina Zachodniego przez Stany Zjednoczone, Wielką Brytanię, Francję i ZSRR w ramach regulacji berlińskiej; RFN i NRD – 21 XII 1972 w Berlinie Wschodnim; RFN i Czechosłowacją – 11 XII 1973 w Pradze. W ich następstwie oba państwa niemieckie – RFN i NRD – zostały przyjęte do ONZ (Węc, 2003, s. 152–160). Był to także sposób, który zdaniem Brandta mógłby doprowadzić w przyszłości do zjednoczenia Niemiec poprzez zbliżenie do obozu komunistycznego. Na moment zjednoczenia Niemcy musieli ostatecznie poczekać prawie 20 lat, ale zainicjowany wówczas proces zakończył się ostatecznie sukcesem.

O tym, że *Detente* nie będzie procesem łatwym, świadczyć miał dualizm w rozwoju państw obu bloków. Tym bardziej że deklaracjom o potrzebie wypracowania mechanizmów gwarantujących utrzymanie europejskiego bezpieczeństwa na drodze pokojowych rozwiązań towarzyszyły działania na rzecz dalszej konsolidacji wewnątrzblokowej. Krok pierwszy poczyniły w 1968 roku państwa warszawskiej piątki (ZSRR, PRL, Węgry, NRD, Bułgaria), które w odpowiedzi na zachodzącą w Czechosłowacji praską wiosnę wprowadziły w życie tzw. doktrynę Breżniewa. Zaprezentowana szerzej przez ministra spraw zagranicznych ZSRR Andrieja Gromykę w październiku 1968 roku na forum ONZ doktryna ograniczonej suwerenności w praktyce zakładała, że państwa Układu Warszawskiego są zobowiązane, w sytuacji uznania, że interes socjalistycznej wspólnoty lub jej członka został narażony przez siły „światowego imperializmu”, do ingerencji wewnętrznej, która nawet w sytuacji użycia siły nie jest agresją, ale działaniem odpowiadającym idei „zbiorowej samoobrony”. Doktryna Breżniewa gwałciła w ten sposób zapisy mówiące o zasadzie suwerennej równości państw, niestosowania siły, samostanowienia, nieingerencji

władze RFN jako „republika strefowa” lub „strefa radziecka”. Doktryna Hallsteina stanowiła kontynuację politycznej tezy autorstwa kanclerza Konrada Adenauera z 21 października 1949 roku zakładającej, iż tylko rząd RFN jako sukcesor rządu Rzeszy jest uprawniony do reprezentowania państwa i narodu niemieckiego w stosunkach międzynarodowych (teoria identyczności i wyłączności), a istnienie NRD stanowi zagrożenie państwowej jedności Niemiec (Dumała, 2011, s. 102–103).

w sprawy wewnętrzne innych państw oraz prawa członków ONZ, zawarte w Karcie Narodów Zjednoczonych.

W tym samym czasie postępowala konsolidacja bloku zachodniego poprzez poszerzanie Wspólnot Europejskich w zakresie współpracy gospodarczej, obejmującej m.in. powołanie wspólnoty celnej i strefy wolnego handlu. Dla bloku wschodniego jednocząca się Europa Zachodnia oznaczała pojawienie się silnego partnera europejskiego, któremu ciężko się będzie przeciwstawić i z nim rywalizować. W tych okolicznościach potrzeba podtrzymywania dialogu celem uzyskania korzyści przede wszystkim gospodarczych stała się pierwszego rzędu.

Zaangażowanie USA w sprawy bezpieczeństwa na arenie europejskiej definiowała obowiązująca w amerykańskiej polityce zagranicznej doktryna Nixona. Prezydent Richard Nixon w kontekście polityki wietnamizacji stwierdził, że rząd USA nie będzie ponosił wyłącznej odpowiedzialności za obronę sojuszników i przyjaciół oraz że nie będzie jej w całości finansował. W stosunku do polityki Kremla doktryna Nixona postulowała rozwinięcie wielkiej i wszechstronnej aktywności, która miała krępować ewentualne działania agresywne podejmowane przez blok komunistyczny poprzez ograniczenie ryzyka wojny, zahamowanie wyścigu zbrojeń, zredukowanie wydatków zbrojeniowych, wytworzenie sieci wzajemnie korzystnych układów, porozumień, wspólnych programów (Rydel, 2003, s. 122).

Pokłosem stosowanych praktyk w amerykańskiej polityce zagranicznej 26 V 1972 roku w Moskwie było zawarcie dwóch porozumień w sprawie ograniczenia zbrojeń strategicznych – SALT I i SALT II. Pierwsza umowa dotyczyła ograniczenia systemów obrony przeciwrakietowej (ABM) i zakładała, że każda ze stron może posiadać tylko dwa takie systemy – wokół stolicy i wewnątrz rejonu dyslokacji drugiego systemu ABM, a także przewidywała podjęcie działań na rzecz ograniczenia strategicznych zbrojeń ofensywnych. Z kolei 18 czerwca 1979 roku w Wiedniu podpisano układ o ograniczeniu strategicznej broni ofensywnej SALT II (Cesarz, 2010, s. 534). Niestety, porozumienie SALT II nie weszło w życie i stanowiło dowód tymczasowości trwającego odprężenia w stosunkach międzynarodowych. Ani Stany Zjednoczone, ani tym bardziej Związek Radziecki nie zamierzały przestrzegać wynegocjowanych przez siebie zobowiązań, czego widowym świadectwem była sowiecka inwazja na Afganistan, spełniająca kryteria „braterskiej” pomocy ze strony ZSRR udzielona afgańskim władarzom.

Decydującą rolę w zainicjowaniu europejskiego programu na rzecz bezpieczeństwa odegrała tu także zmiana strategii państw Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). Otóż 14 grudnia 1967 roku ministrowie spraw zagranicznych NATO znowelizowali doktrynę Sojuszu, która od tej pory winna była opierać się na dwu filarach: obok elementu odstraszenia powinien występować element aktywnego współtworzenia pokojowych więzi i stosunków z krajami Europy Środkowo-Wschodniej. Zdaniem jej autora Pierre'a Harmela stabilizacja pokoju światowego i wzrost wzajemnego zaufania możliwy będzie tylko pod warunkiem równoległego działania obu strategii politycznych (Rydel, 2003, s. 121–122; Rotfeld, 1983, s. 53; Kissinger, 2009, s. 807).

Jak już wcześniej wskazano, inicjatywę w zakresie prac przygotowawczych wzięła na siebie Finlandia. Wielostronne rozmowy przygotowawcze prowadzone były w Helsinkach przez szefów misji dyplomatycznych 32 państw europejskich (z wyjątkiem Albanii i Andory), Kanady i USA od 22 listopada 1972 roku do 8 czerwca 1973 roku⁴. Po trwających pół roku negocjacjach osiągnięto kompromis, którego postanowienia zostały zawarte w dokumencie *Zalecenia końcowe konsultacji helsińskich*, zwanym inaczej *błękitną księgą*, składająca się z 96 szczegółowo przygotowanych zaleceń, pośród których znalazły się zapisy odnoszące się do zakresu konferencji i zasad postępowania (*Final Recommendations of the Helsinki Consultations*, 1983). Dalsze negocjacje (w trzech kolejnych rundach w okresie od 3 lipca 1973 roku do 1 sierpnia 1975 roku) doprowadziły ostatecznie do podpisania przez 35 państw uczestniczących w pracach konferencji Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (Bloed, s. 42).

Wielka karta pokoju, jak określano Akt końcowy KBWE, składała się z czterech rozdziałów zwanych także koszykami, które zostały poświęcone następującym kwestiom:

- Koszyk I – bezpieczeństwu w Europie,
- Koszyk II – współpracy w dziedzinie gospodarczej, naukowej i technicznej oraz środowiska naturalnego,

⁴ Albania i Angora odmówiły udziału w KBWE. Monako nie brało udziału w pracach przygotowawczych, ale w samej konferencji już tak. Stąd ogólna liczba państw biorących udział w konferencji wynosi 33 oraz Kanada i Stany Zjednoczone.

- Koszyk III – współpracy w dziedzinie humanitarnej i dziedzinach pokrewnych,
- Koszyk IV – kontynuowaniu procesu konferencji (Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, 1983).

Najważniejszą część Koszyka I stanowiła „Deklaracja zasad rządzących stosunkami między państwami uczestniczącymi” i była dekalogiem fundamentalnych zasad obowiązujących od tej pory w Europie. Pośród nich znalazły się następujące punkty:

- I. Suwerenna równość i poszanowanie praw nieodłącznych od suwerenności;
- II. Powstrzymanie się od groźby użycia siły lub użycia siły;
- III. Nienaruszalność granic;
- IV. Integralność terytorialna państw;
- V. Pokojowe rozstrzyganie sporów;
- VI. Nieingerencja w sprawy wewnętrzne;
- VII. Poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności łącznie z wolnością myśli i sumienia, religii i przekonań;
- VIII. Równouprawnienie i prawo narodów do samostanowienia;
- IX. Współpraca między państwami;
- X. Wykonywanie w dobrej wierze zobowiązań wynikających z prawa międzynarodowego (Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe, s. 113–121).

Koszyk dotyczył kwestii współpracy w dziedzinie humanitarnej i dziedzinach pokrewnych. W szczególności precyzował współpracę pomiędzy państwami z poszanowaniem następujących zasad:

1. W zakresie kontaktów międzyludzkich: kontakty i regularne spotkania w ramach związków rodzinnych, łączenie rodzin, związki małżeńskie między obywatelami różnych państw, podróże w celach prywatnych i zawodowych, poprawa warunków dla turystyki indywidualnej i zbiorowej, spotkania między młodzieżą, sport, rozszerzanie kontaktów.
2. W zakresie informacji: poprawa obiegu informacji, dostępu do informacji i wymiany informacji, współpraca w dziedzinie informacji, poprawa warunków pracy dziennikarzy.

3. W zakresie współpracy i wymiany w dziedzinie kultury: rozszerzenie stosunków, poszerzanie wzajemnej wiedzy, wymiana i rozpowszechnianie, dostęp, kontakty i współpraca, dziedziny i formy współpracy.
4. W zakresie współpracy i wymiany w dziedzinie kształcenia: rozwój stosunków, dostęp i wymiana, nauka, języki obce i cywilizacje, metody nauczania (*Uchwały Konferencji w Helsinkach*, 1976, s. 3–26).

Tak sformułowane postulaty Koszyka III stanowiły jeden z najważniejszych elementów Wielkiej karty pokoju, chociaż gwarancje jego stosowności zawarte zostały w VII rozdziale dekalogu: „Poszanowanie praw człowieka i podstawowych wolności łącznie z wolnością myśli i sumienia, religii i przekonań”. Powyższe kwestie stanowiły źródło długich i czasochłonnych negocjacji, albowiem państwa Układu Warszawskiego starały się za wszelką cenę uniknąć ich uznania. Z kolei dla Zachodu były instrumentem nacisku na blok komunistyczny; reżimy komunistyczne w zamian za uchwalenie korzystnego z ich punktu widzenia Koszyka II – „Współpraca w dziedzinie gospodarczej, naukowej i technicznej oraz środowiska naturalnego” – uznały zapisy forsowane przez partnerów zachodnich. Zgoda Breżniewa i innych przedstawicieli bloku wschodniego wynikały z naiwnego przekonania, że nikt nie będzie sprawdzał ich przestrzegania oraz że zasada mówiąca o nieingerowaniu w wewnętrzne sprawy (zasada VI dekalogu) chroniła wewnętrzną politykę tychże państw przed ingerencją ze strony państw trzecich.

Słowem-kluczem w negocjacjach na linii Wschód–Zachód był termin „bezpieczeństwo”. W zależności od jego interpretacji, uczestnicy procesu helsińskiego definiowali własne cele. Dla strony państw bloku wschodniego najważniejszą kwestią okazało się „ustalenie wspólnym wysiłkiem podstaw, na których będą opierały się europejskie bezpieczeństwo i współpraca oraz wzajemne stosunki między państwami w Europie”, ujęte w dokumencie końcowym w jednolitą całość. Podstawą dla takiego przekonania stanowił wspomniany wyżej punkt VI dekalogu (Rotfeld, 1983, s. 57). Z kolei stosunek państw zachodnich do kwestii bezpieczeństwa najtrafniej oddały słowa ministra spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii, Aleca Douglas Home’a, który podkreślił zachowanie równowagi w odniesieniu do kwestii zawartych w Koszykach, szczególnie pod względem postulatów w zakresie kontaktów międzyludzkich, informacji oraz współpracy w dziedzinie kultury i oświaty. Uzupełnieniem powyższego stał się postulat odnoszący się

do współpracy w dziedzinie humanitarnej, na co z kolei nie chciały przystać delegacje państw Układu Warszawskiego. Stanowisko liderów Zachodu, którzy forsowali postanowienia Koszyka III i podnoszonych w nim praw człowieka w jednostronnej ich interpretacji (Rotfeld, 1983, s. 57), spotkało się z lekceważącym podejściem ze strony przywódców państw Europy Środkowo-Wschodniej przede wszystkim dlatego, że kluczowe okazały się korzyści płynące z uznania na forum międzynarodowym:

- nowych, powiększonych granic Związku Sowieckiego (jedyne państwa, które powiększyło po wojnie swoje terytorium)
- nienaruszalności europejskiej strefy „realnego socjalizmu” (polityczny Koszyk I)
- współpracy w zakresie stosunków ekonomicznych – przez co w praktyce interpretowano, że Zachód obiecywał zmodernizować gospodarkę ZSRR i jego satelitów (gospodarczy Koszyk II) (Heller, Niekricz, 1989, s. 290).

One to definiowały na nowo rolę i znaczenie imperium, za które chciał uchodzić w świecie Związek Radziecki.

Świadomość oporu ze strony państw socjalistycznych w zakresie przestrzegania praw człowieka istniała wśród przywódców Zachodu od samego początku. Podkreślano, że w powojennym świecie zachodnie mocarstwa winny wobec ZSRR (państwa, które „dokonuje agresji psychologicznej”) zażądać publicznie na forum ONZ, Rady Bezpieczeństwa czy na każdym spotkaniu „na szczycie” „swobodnego przepływu idei przez granice, dla przywrócenia zahamowanego krwioobiegu w świecie”. Żądanie to stanowić winno *conditio sine qua non* wszelkich negocjacji na linii Wschód–Zachód (Heller, Niekricz, 1989, s. 290). Ponadto liczono na to, że postulat ten stanie się katalizatorem wzięcia komunizmu w Europie. „Prawa człowieka to najbardziej porywająca idea polityczna naszego czasu. Jej głoszenie przez Zachód już zdołało zepchnąć do defensywy wszystkie bez wyjątku reżymy komunistyczne (...). Głoszenie praw człowieka nie tylko zepchnęło do defensywy istniejące reżymy komunistyczne, lecz w oczach świata posłużyło do oddzielenia komunizmu od demokracji” (Brzeziński, 1990, s. 267–268). Stało się to możliwe, dzięki temu, że aktywnymi uczestnikami procesu helsińskiego byli dysydenci pochodzących z krajów realnego socjalizmu. To dzięki ich zaangażowaniu zwrócono na forum międzyna-

rodowym uwagę na przykłady jaskrawego łamania praw człowieka przez reżimy komunistyczne.

Współpraca w zakresie wymiany idei, nauki, kultury i kontaktów międzyludzkich (Koszyk III) uzmysłowiła społeczeństwom państw bloku wschodniego, że nadszedł najdogodniejszy czas, aby zwrócić uwagę świata i rodzimych decydentów na kwestię rozbieżności pomiędzy obowiązującym prawem a stosowaną praktyką. W zależności od sytuacji społeczeństwa w danym państwie (Polska, ZSRR, Czechosłowacja) w wielu postulatach podnoszonych przez dysydentów znajdowały się nie tylko apele wzywające do przestrzegania przez organy państwowe obowiązującego prawa (konstytucji), ale także jasno wyrażane dążenie do poszerzenia pakietu swobód obywatelskich, równości wobec prawa czy też odzyskania suwerenności. Stało się to możliwe, dlatego że w żadnym z przywołanych państw od momentu umocowania się reżimu komunistycznego władzom komunistycznym nie udało się uczynić z ludności ideologicznego monolitu. Indywidualny i zbiorowy sprzeciw wobec braku wolności zaczął się od pierwszej chwili instalowania się struktur komunistycznych władz i istniał aż do samego końca trwania państw komunistycznych, nie wyłączając okresów zmasowanych działań represyjnych wobec społeczeństwa ze strony aparatu bezpieczeństwa. Opór ten przyjmował różne formy – „od walki zbrojnej do »ukrytego« wolnomysłicielstwa pojedynczych osób, utrwalonego w osobistych dziennikach, korespondencji prywatnej, twórczości literackiej i naukowej” (Daniel, 2007, s. 8).

Jednakże II połowa lat 60. XX wieku to czas narodzin ruchu dysydenckiego w państwach bloku wschodniego, który z różnych pobudek kontestował funkcjonowanie życia społecznego, ekonomicznego, politycznego czy też religijnego. W początkowym okresie nie miał postaci sformalizowanej, funkcjonował jako luźny ruch tzw. nieformalów. Osoby zrzeszone w tym ruchu stanowiły zlepek ludzi, których połączyły wspólne zainteresowania, m.in. zjawiskami w kulturze czy literaturze. Absolutnie nie miały charakteru politycznego, nie angażowały się w żadne akcje, które mogłyby zostać uznane za antysystemowe. Spotkania ich przybierały postać intelektualnych klubów dyskusyjnych, które w latach 60. XX wieku były przez władze tolerowane. Jednakże na skutek jawnego rozchodzenia się władz z literą prawa (konstytucji), co było szczególnie dostrzegalne po odsunięciu od władzy Chruszczowa w 1964 roku, oraz łamania praw czło-

wieka, zmieniły swój charakter. Od tej pory podnoszone na spotkaniach kwestie dotyczyły spraw przestrzegania przez organy państwowe prawa, w tym jawności procesów sądowych, zniesienia cenzury, autonomii kultury i języka, wolności stowarzyszeń i zrzeszania się, prawa do strajku czy też umiejętnie zakamuflowanego postulatu odzyskania suwerenności/niepodległości. W tych okolicznościach zaczęły rodzić się pierwsze zinstytucjonalizowane formy ruchu, który przybrał postać ruchu praw człowieka.

Biorąc pod uwagę fakt sygnowania przez władze komunistyczne w państwach Układu Warszawskiego postanowień Wielkiej karty pokoju, nieformalne dotąd i zniesformalizowane stowarzyszenia społeczne zainicjowały proces powoływania do życia instytucji, które będą stały na straży wypełniania przez rządzących postanowień końcowych. Liderem w bloku wschodnim okazał się Związek Radziecki, gdzie już 12 maja 1976 roku powstała pierwsza zinstytucjonalizowana organizacja – Moskiewska Grupa Helsińska (MGH), początkowo zwana Grupą Współdziałania przy Wykonywaniu Postanowień Helsińskich w ZSRR. Pod dokumentem konstytuującym powstanie MGH podpisało się 11 osób, m.in. Jurij Orłow, Andriej Amalrik, Andriej Sacharow, Ludmiła Aleksiejewa, Jelena Bonner, Aleksandr Ginzburg, Piotr Grigorienko, Anatolij Marczenko (*Московская Хельсинкская Группа*).

Oddziaływanie dysydentów radzieckich choć w skali całego ZSRR było mocno przez władze ograniczone, odbiło się szerokim echem nie tylko w stolicach pozostałych republik związkowych, a także państw sobloku. W ten sposób komitety helsińskie powstawać zaczęły na Ukrainie, Litwie, w Gruzji i Armenii, a w styczniu 1977 roku z inicjatywy Piotra Grigorienkiprzy w MGH powstała Komisja Robocza do Zbadania Wykorzystywania Psychiatrii dla Celów Politycznych (Zelakeviciute, 2002, s. 64). Z kolei w państwach Układu Warszawskiego powstały m.in. Komitet Obrony Robotników w Polsce (1976) i Karta 77 w Czechosłowacji (1977). Główne zadanie stowarzyszeń polegało na zbieraniu faktów naruszania praw człowieka przez władze państwowe i podawaniu ich do wiadomości społeczeństw i rządów – sygnatariuszy postanowień helsińskich. W opinii członków komitetów helsińskich i ich bliźniaczych organizacji w państwach Układu Warszawskiego działalność powyższa miała skłonić Zachód do żądania od Związku Radzieckiego zachowania praworządności (Strasz, 1995, s. 11). Podobne stanowisko wyrażali przedstawiciele admi-

nistracji amerykańskiej, która w pełni zdawała sobie sprawę z możliwości temperowania postępowania Moskwy poprzez stworzenie międzynarodowej normy, „która wykluczy stosowanie represji wobec dysydentów i rewolucjonistów” (Kissinger, 2009, s. 836).

W dokumentach konstytuujących te organizacje znaleźć możemy oświadczenia, w których podkreślano, że nie stanowią one organizacji o politycznym charakterze, których celem jest obalenie systemu komunistycznego, lecz są jedynie (Karta 77) wolnymi, nieformalnymi i otwartymi wspólnotami „ludzi różnych przekonań, religii i profesji, którzy podejmują pracę indywidualną oraz kolektywną na rzecz obrony podstawowych praw człowieka oraz praw obywatelskich” (*Charta 77*, 2016). Z kolei w *Apele do społeczeństwa i władz PRL* członkowie założyciele Komitetu Obrony Robotników (KOR) wystąpili przeciwko fali represji uruchomionym przeciwko obywatelom polskim, którzy brali udział w wydarzeniach Czerwca 1976, a przede wszystkim deklarowali zamiar działania na rzecz ofiar poprzez udzielanie im pomocy finansowej, lekarskiej, prawnej (*Apel do społeczeństwa i władz PRL*, 2016).

Powstającym już pod koniec lat 60. i w latach 70. pierwszym organizacjom stojącym na straży przestrzegania postanowień końcowych możemy przypisać następujące cechy: otwarty i jawny charakter działalności; zdecydowane odżegnanie się od używania przemocy i odwołań do rewolucji; głoszenie priorytetu ochrony praw człowieka, niezależnie od przekonań ideologicznych i politycznych; deklarowaną lojalność wobec obowiązującego prawodawstwa jako podstawę dialogu z władzami; prowadzenie nielegalnej, niekontrolowanej przez cenzurę działalności wydawniczej samizdatu w ZSRR i innych krajach bloku wschodniego, w tym wydawanie popularnego periodyku *Kronika Bieżących Wydarzeń*, który był wydawany w Związku Radzieckim (Czachor).

W tym kontekście warto zwrócić uwagę jeszcze na kilka innych kwestii. Po pierwsze, ruch praw człowieka miał charakter ogólnozwiązkowy (ZSRR), z czego bez wątplenia wypływała jego siła oddziaływania i trwałość mimo nasilających się działań represyjnych. Po drugie, w przypadku tych organizacji nie możemy mówić o istnieniu opozycji politycznej nielegalnej, ale co najwyżej o opozycji nieuznawanej lub nielegalizowanej. Mimo że funkcjonowanie tychże organizacji nie było zakazane, to rzadko kiedy ich działania uzyskiwały akceptację ze strony obozów rządzących

(Novák, 1995, s. 305–320). Po trzecie, nastawione na przestrzeganie przez rządzących norm prawa międzynarodowego w zakresie ochrony praw człowieka, zdawały sobie sprawę i w pełni korzystały z faktu przychylnego nastawienia do ich działalności Zachodu ze Stanami Zjednoczonymi na czele, czego przejawem były stałe kontakty z placówkami dyplomatycznymi znajdującymi się na terenie państw bloku wschodniego. Dzięki tym kontaktom na Zachód przedostawały się wszelkie przygotowane przez członków organizacji dokumenty i materiały opisujące sytuację wewnętrzną w poszczególnych krajach. Publikowane w prasie zachodniej artykuły i raporty dotyczące przestrzegania praw człowieka dla reżimów komunistycznych stanowiły nie lada problem, albowiem na skutek ich nagłaśniania spadał ich prestiż na arenie międzynarodowej. Po czwarte, elementem wzmacniającym przekaz licznych komitetów do spraw przestrzegania postanowień helsińskich na czele z MGH w ZSRR, w Polsce KOR-u, który był poprzednikiem Solidarności, i środowiska czechosłowackiej Karty' 77 była obecność w ich szeregach osób rozpoznawanych na całym świecie jako symboli sprzeciwu wobec łamania prawa przez władze. Liderzy i członkowie (m.in. Andriej Sacharow, Aleksandr Sołżenicyn, Władimir Bukowski, Lech Wałęsa, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Vaclav Havel, Jiří Hájek, Jan Patočka) tych organizacji przykuwali uwagę świata do podejmowanych akcji na rzecz walki o prawa człowieka – cieszyli się uznaniem na Zachodzie, stając się niejako forpcztą wolności we własnych krajach.

Ponieważ działalność organizacji broniących praw człowieka, wraz z podpisaniem Wielkiej karty pokoju w 1975 roku, znalazła się pod ochroną norm międzynarodowych, władze komunistyczne zmieniły taktykę działania. Od tej pory decydowały się przede wszystkim na pozbawianie obywatelstwa i wydalanie za granicę szczególnie tych najbardziej rozpoznawalnych z dysydentów. Opracowano także szczególny typ dochodzenia wstępnego, a raczej pozasadowego, który znacznie zwiększał kompetencje aparatu bezpieczeństwa. Szczególnym przykładem może tu być funkcjonowanie w nowych warunkach KGB ZSRR. Prócz dotychczas stosowanych represji w postaci aresztowań, kar więzienia i zesłania (od pięciu lat w górę) zastosowano tzw. zapobiegawczo-profilaktyczną działalność (Pichoja, 2011, s. 365). Objęto nią zarówno obywateli ZSRR (intelektualistów, duchownych, przedstawicieli mniejszości oraz Sacharowa i jego współpracowników), ale także obcokrajowców, którzy przybyli do Związku Radzieckiego w ramach

wymiany i współpracy kulturalnej i naukowej oraz w celach turystycznych. Dzięki tym aktywnym działaniom „udało się zapobiec próbom zorganizowanego zjednoczenia elementów antyradzieckich, nie dopuszczono do zainicjowania groźnych wystąpień o wrogim charakterze wewnątrz kraju, organizowanych pod hasłem obrony «praw człowieka» w ZSRR, skompromitowano działania przeciwnika próbującego we wrogich celach spekulować ogólnymi zasadami Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Helsinkach” (Pichoja, 2011, s. 366–368). Podobne rozwiązania podjęły odpowiednie struktury w dwóch pozostałych państwach bloku wschodniego (Żaryn, 2003, s. 382–383; Górska, 2016).

Mimo nasilających się coraz bardziej represji wobec członków tych pierwszych organizacji pozarządowych w ślad za pierwszą pozarządową organizacją broniącą prawa człowieka w Związku Radzieckim, jaką była Moskiewska Grupa Helsińska, powstawać zaczęły niemal jak grzyby po deszczu inne organizacje obrony praw człowieka i prawa, których działalność zorientowana była na kwestie narodowościowe (dotyczyło to zwłaszcza republik bałtyckich, ukraińskiej, gruzińskiej, armeńskiej czy kazachskiej), i religijne – Adwentystów Dnia Siódmego (1978), Zielonoświątkowców (1980), organizacje prawosławne (Chrześcijański Komitet Obrony Praw Wierzących w ZSRR (1976) czy katolickie. Mimo zorganizowanej prawie od samego początku przez władze fali represji skierowanych wobec członków grup helsińskich społeczeństwa poszczególnych republik związkowych aktywizowały się. W obronie aresztowanych i uwięzionych, przeciw odbywającym się procesom zainicjowana została akcja pisania listów protestacyjnych na nieznaną dotąd skalę.

Podobnie wyglądała sytuacja w Polsce, gdzie w następstwie zawiązania się struktur KOR powstały m.in.: Nurt Niepodległościowy (NN), Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela (ROPCiO), Konfederacja Polski Niepodległej (KPN), Wolne Związki Zawodowe (WZZ), Ruch Młodej Polski (RMP) czy Studencki Komitet Solidarności (SKS). Procesowi ich konstituowania towarzyszyło ożywienie intelektualne oraz pozostająca pod cenzurą działalność wydawnicza. Instytucjonalizacja polskiego ruchu na rzecz przestrzegania postanowień końcowych uzyskała silne wsparcie nie tylko w społeczeństwie, ale także w Kościele katolickim – jedynej niezależnej od władz państwowych strukturze. Pozytywny stosunek hierarchii kościelnej i prymasa Stefana Wyszyńskiego wynikał z nauki społecznej Kościo-

ła, która stwarzała podstawy do krytyki systemu społeczno-politycznego w Polsce. Według Kościoła nadrzędnym i niezbywalnym prawem każdego człowieka jest prawo naturalne, w którego zakres wchodzi: prawo do zrzeszania się, prawo do wolności obywatelskiej i religijnej, prawo do pracy, prawo do godnej egzystencji i wynagrodzenia, prawo do indywidualnego posiadania i użytkowania ziemi (Anusz, 1994, s. 58). Zatem jeżeli prawa te były stale naruszane przez władze państwowe, jak to miało miejsce w 1976 roku, nie mogło dziwić, że Kościół wystąpił w obronie tychże praw, a także, że udzieli swego poparcia dla procesu instytucjonalizacji organizacji społecznych, występujących w imieniu pokrzywdzonych robotników i ich rodzin.

Sytuacja czechosłowackiego ruchu dysydenckiego pozostawała dużo trudniejsza, albowiem był on podzielony pomiędzy obie części federacji. Odmienność uwarunkowań historycznych i kulturowych oraz społeczno-politycznych i gospodarczych wpłynęła także na tamtejszy proces instytucjonalizacji. Podobnie jak w Polsce powstanie środowiska Karty 77, choć na dużo mniejszą skalę, uaktywniło społeczeństwo w postaci działalności wydawniczej oraz z początkiem lat 80. doprowadziło do narodziny oddolnego ruchu społecznego. Już w 1978 roku powstał Komitet Obrony Nieprawidłowie Prześladowanych (VONS), będący kontynuatorem idei środowiska Karty 77, a jego śladem dopiero kilka lat później „Czeskie dzieci”, Inicjatywa Demokratyczna, Czechosłowacki Komitet Helsiński, Ruch na rzecz Wolności Obywatelskiej (HOS), Klub na rzecz Socjalistycznej Przebudowy „Odnowa”, Niezależne Stowarzyszenie Pokojowe – Inicjatywa na rzecz Demilitaryzacji Społeczeństwa, Pokojowy Klub im. Johna Lennona (Górska, 2016b).

Mimo iż pozarządowe organizacje społeczne polskie i czechosłowackie zrzeszały ludzi z różnych środowisk, to wspólnym mianownikiem ich poczynań była chęć jak najszybszego obalenia starego systemu komunistycznego na rzecz wprowadzenia nowego – demokratycznego. Dzięki poczynaniom dysydentów oba społeczeństwa polskie wyzwoliły się z apatii, czego namacalnym dowodem było powstanie NSZZ Solidarność w Polsce oraz wydarzenia roku 1989 znane w Czechosłowacji jako aksamitna rewolucja. W Związku Radzieckim działalność MGH, choć na skutek aresztowań jej członków oraz przymusowych deportacji poza granice kraju została zawieszona w 1982 roku, to jednak nie zamarła. Do ożywienia spo-

łeczeństwa radzieckiego (wieloetnicznego i wielonarodowego) przyczyniła się bezspornie *pieriestrojka*, którą ogłosił i konsekwentnie w życie wprowadził ostatni przywódca państwa Michaił Gorbaczow. Bezpośrednią przyczyną wyjścia obywateli ZSRR ze stanu apatii okazała się *glasnost* – jeden z elementów przebudowy, oznaczającą nie tylko jawność działania władz państwowych i życia społeczno-politycznego. W konsekwencji jej ogłoszenia w 1988 roku zniesiono cenzurę, a do pracy społecznej ruszyli uwolnieni uprzednio dysydenci – m.in. Andriej Sacharow czy w późniejszym okresie Siergiej Kowaliow, którzy stali się ikonami nowej, demokratycznej Rosji – państwa prawnego, stojącego na straży przestrzegania praw człowieka.

Procesowi temu towarzyszyło wypełnianie ostatniej części Wielkiej karty pokoju, odnoszącej się do kontynuowania procesu KBWE. Kontynuacja polegała na zwoływaniu okresowych spotkań, tzw. konferencji przeglądowych, których zadanie polegało na stałym przeglądzie realizacji postanowień Aktu końcowego oraz negocjowanie nowych porozumień. Spotkania w ramach kontynuacji procesu helsińskiego odbyły się kolejno w Belgradzie (1977–1978), Madrycie (1980–1983), Wiedniu (1986–1989) i Helsinkach (1992). O sile oddziaływania deklaracji helsińskiej świadczyć może fakt, iż jej postanowienia przetrwały wszystkie kryzysy w stosunkach między Wschodem a Zachodem. Bezspornie można powiedzieć, że uruchamiając działania na rzecz obrony praw człowieka i stając na straży ich wypełniania przez państwa sygnatariuszy, w tym państwa Układu Warszawskiego, Akt końcowy KBWE stał się nie tylko impulsem do instytucjonalizacji organizacji ruchu praw człowieka, ale także uruchomił proces destrukcji reżimów komunistycznych. Świadectwem zachodzących w tej części Europy przeobrażeń okazała się Jesień Ludów w 1990 roku.

DR ANNA JACH

Katedra Badań nad Obszarem Eurazjatyckim
Instytut Rosji i Europy Wschodniej
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
al. Mickiewicza 3/120, 31-120 Kraków, Poland
anna.jach@uj.edu.pl

Bibliografia

- Anusz, A. i A. (1994). *Samotnie wśród wiernych. Kościół wobec przemian politycznych w Polsce (1944–1994)*. Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
- Apel do społeczeństwa i władz PRL* (2016, 30 grudnia). Pobrane z: <http://komiteto-bronyrobotnikow.pl/wp-content/uploads/2016/07/Apel-do-spo%C5%82ecze-%C5%84stwa-i-w%C5%82adz-PRL.pdf>
- Bloed, A. (1995). *Dwadzieścia lat procesu KBWE: od konfrontacji do współpracy*. Warszawa: Helsińska Fundacja Praw Człowieka.
- Brzeziński, Z. (1990). *Wielkie bankructwo. Narodziny i śmierć komunizmu w XX wieku*. Paryż: Instytut Literacki.
- Cesarz, Z. (2010), SALT. W: M. Żmigrodzki, T. Łoś-Nowak, A. Florczak. (red.), *Encyklopedia politologii*. t. V. *Stosunki międzynarodowe* (s. 533–535). Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Charta 77* (2016, 30 grudnia). Pobrane z: http://www.totalita.cz/txt/txt_ch77_dok_1977_01_01.php
- Czachor, R. (2016, 18 listopada). *Rosyjski ruch dysydencki i protopartie polityczne w okresie pierestrojki i głośności*. Pobrane z: <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/6954/Rosyjski%20ruch%20dysydencki%20i%20protopartie%20polityczne%20w%20okresie%20pierestrojki%20i%20g%C5%82asności.docx?sequence=1&isAllowed=y>
- Daniel, A. (E.R.) (2007) ZSRR. Wprowadzenie. W: *Słownik dysydenctów. Czołowe postaci ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956–1989* (T. II, s. 5–20). Warszawa: Fundacja Ośrodka Karta.
- Dumała, H. (2011). Doktryna Hallsteina. W: M. Żmigrodzki, M. Marczevska-Rytko, E. Olszewski (red.), *Encyklopedia politologii*. T. IV. *Mysł społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata* (s. 102–104). Warszawa: Oficyna a Wolters Kluwer business.
- Final Act of the Conference on Security and Co-operation in Europe. Helsinki, 1 August 1975. Akt końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Helsinki, 1 sierpnia 1975 r. (1983). W: A.D. Rotfeld (red.), *From Helsinki to Madrid. Conference on Security and Co-operation in Europe 1973–1983. Od Helsinek do Madrytu. Dokumenty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie 1973–1983* (s. 110–203). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Wydawnictwo Spółdzielcze.
- Final Recommendations of the Helsinki Consultations. Helsinki, 8 June 1973. Zalecenia końcowe konsultacji w Helsinkach. Helsinki, 8 czerwca 1973 r. (1983). W: A.D. Rotfeld (red.), *From Helsinki to Madrid. Conference on Security and Co-operation in Europe 1973–1983. Od Helsinek do Madrytu. Dokumenty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie 1973–1983* (s. 87–109). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Wydawnictwo Spółdzielcze.

- Górska, K. (2016a, 30 grudnia). *Ruch opozycyjny w Czechosłowacji po wydarzeniach Praskiej Wiosny – część I*. Pobrane z: <http://o-historii.pl/ruch-opozycyjny-w-czechoslowacji-po-wydarzeniach-praskiej-wiosny-czesc-i/>
- Górska, K. (2016b, 30 grudnia). *Ruch opozycyjny w Czechosłowacji po wydarzeniach Praskiej Wiosny – część II*. Pobrane z: <http://o-historii.pl/ruch-opozycyjny-w-czechoslowacji-po-wydarzeniach-praskiej-wiosny-czesc-ii/>
- Heller, M., & Niekricz, A. (1989) *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego* (T. 2). Wrocław: Oficyna Wydawnicza Universitas.
- Kaplan, L.S. (2016, 29 listopada). Historia 40. rocznica Raportu Harmela. *Przegląd NATO wiosna 2007*. Pobrane z: <http://www.nato.int/docu/review/2007/issue1/po-lish/history.html>
- Kissinger, H. (2009). *Dyplomacja*. Warszawa: Philip Wilson: Libertas.
- Lipski, J.J. (2016, 18 listopada). *Pisma polityczne*. Pobrane z: http://bit.ly/40latKOR_LipskiPP
- Novák, M. (1995). Systemy politických stran a základní modely opozice. *Sociologický časopis*, 31 (3), 305–320.
- Parzymies, S. (2004). *Stosunki międzynarodowe w Europie 1945–2004*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Pichoja, G.R. (2010). *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Rotfeld, A.D. (red.) (1983). Uwagi ogólne. W: *From Helsinki to Madrid. Conference on Security and Co-operation in Europe 1973–1983. Od Helsinek do Madrytu. Dokumenty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie 1973–1983* (s. 49–84). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Wydawnictwo Spółdzielcze.
- Rydel, J. (2003). Negocjacje i układy rozbrojeniowe 1967–1979. W: A. Mania, B. Koszel, A. Patek, J. Rydel, J. J. Węc (red.), *Najnowsza historia świata 1945–2007*. T. II. *Najnowsza historia świata 1963–1979* (s. 121–128). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Strasz, M. (1995) Lata dysydentów. *Karta. Niezależne Pismo Historyczne*, 16, s. 4–16. *Uchwały Konferencji w Helsinkach. Pełny tekst uchwał dotyczących Współpracy w Dziedzinach Humanitarnych (tzw. „Koszyk Trzeci”) powziętych w Akcie Końcowym Konferencji w Helsinkach dnia 1 sierpnia 1975 r. przez Wysokich Przedstawicieli 35 Państw Uczestniczących m.in. przez Polską Rzeczpospolitą Ludową, Z.S.R.R., U.S.A., Francję, Kanadę, R.F.N., i t.d.* (1976). Chicago: Wydawnictwo „Polonia” Book Store and Publishers Co.
- Węc J.J. (2003), *Republika Federalna Niemiec 1969–1982*. W: A. Mania, B. Koszel, A. Patek, J. Rydel, J.J. Węc (red), *Najnowsza historia świata 1945–2007*. T. 2. *Najnowsza historia świata 1963–1979* (s. 146–164). Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Zelakeviciute V. (2002). Historia choroby. *Karta. Kwartalnik Historyczny*, 34, 61–65.
- Żaryn J. (2003). *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Московская Хельсинкская Группа*. (2016, 30 grudnia). Pobrane z: <http://www.mhg.ru/history/13DFEA6>